

ความแปรผันแห่งธาตุ 18 ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

The Variations of 18 Elements in Theravada Buddhism

พระมหาจตุรงค์ จิรฐจิโต

Phramaha Jaturong Ciratthito

กองพระไตรปิฎก ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI

Dhammachai Tipiṭaka Project, DCI Center for Buddhist Studies

Email: jira072@gmail.com

ตอบรับบทความ (Received): 2 เมษายน 2568

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised): 6 เมษายน 2568

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted): 12 เมษายน 2568

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online): 30 เมษายน 2568

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์นำเสนอความแปรผันไปของธาตุที่แสดงให้เห็นถึงความไม่เที่ยงอย่างไร ธาตุนั้นบางครั้งพระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า เป็นของร้อนบ้าง เป็นของเน่าเสียบ้าง โดยประการต่าง ๆ เพื่อให้เห็นความเปื่อยหน่าย พิจารณาโดยความหมาย โดยความเป็นของร้อนธาตุ เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตาพิจารณาให้เห็นสภาพความเกิด แก่ เจ็บป่วยและตาย พิจารณาโดยอาการ 32 ให้เห็นสภาพของแต่ละชิ้นส่วนทางกาย พิจารณาธาตุโดยส่วนโลกุตตระที่เป็นเบื้องสูง ให้ถึงสภาพความเปื่อยหน่ายและการบรรลुเข้าสู่พระนิพพาน

คำสำคัญ: ความแปรผัน ธาตุ 18 พระพุทธศาสนาเถรวาท

Abstract

This article aims to present the variations of the elements that demonstrate impermanence. Sometimes, the Buddha described these elements as hot or decaying, in various ways to illustrate weariness. Considering the meaning, the element of heat is impermanent, suffering, and non-self. Reflecting on the conditions of birth, aging, sickness, and death. Examining the 32 parts of the body to understand the nature of each physical component. Considering the elements in the transcendental realm, the higher level, to reach a state of disenchantment and the attainment of Nirvana.

Keyword: Variation, 18 elements, Theravada Buddhism

1. บทนำ

โดยทั่วไปผู้คนเข้าใจว่า ธาตุมีเพียง 4 คือ ดิน น้ำ ลมและไฟ แต่ในทางพระพุทธศาสนา ธาตุมีมากกว่า 4 ในที่นี้จะแสดงธาตุทั้ง 18 พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงให้เห็นว่า ธาตุ มีความสำคัญในการทำให้บุคคลผู้เห็นแจ้ง อาจเข้าถึงบทธรรมอันลึกซึ้งได้ โดยเริ่มจากสิ่งง่าย ๆ ที่เห็นกันอยู่เป็นประจำ สามารถนำมาเป็นเครื่องชำระใจประกอบจิตให้บริสุทธิ์ หรือในขั้นต้นให้รู้จักปล่อยวางตัวตนและมีความสุขอยู่กับความเรียบง่ายได้

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงสภาพธรรมต่าง ๆ โดยความเป็นธาตุที่แตกต่างกันไป เพื่อเตือนเราให้ระลึกว่าสังขารธรรมทั้งหลายไม่เที่ยงและไม่ใช่อัตน ไม่ใช่ของของเรา เมื่อกล่าวถึงธาตุ เรามักคิดถึงธาตุในวิชาเคมีหรือวิชาฟิสิกส์ แต่ธาตุในพระพุทธศาสนานั้น แยกออกแตกต่างกัน ไม่เหมือนกัน สสารที่เรายึดสภาพธรรมเหล่านี้ว่าเป็นตัวตน ว่าเป็นของ ๆ เรานั้น แท้จริงเป็นแต่เพียงนามธาตุและรูปธาตุที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยที่เหมาะสมแล้วก็ดับไป เมื่อเราถือกำเนิด ก็สร้างขึ้นใหม่จนกว่าเราจะเข้าพระนิพพาน ถึงจะไม่มีการเปลี่ยนแปลงอีก ตัวอย่าง จักขุปสาทที่จะอธิบายต่อไปเป็นแต่เพียงธาตุอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะของธาตุนั้นและไม่ใช่อัตน จักขุปสาทเป็นรูปซึ่งเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไป การเห็นเป็นธาตุอย่างหนึ่งซึ่งมีลักษณะเฉพาะของธาตุนั้น ไม่ใช่ตัวตน การเห็นเป็นนามธาตุที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยแล้วก็ดับไป การเห็นชด้อย่อมเป็นทางหลุดพ้น เห็นแจ้งได้

2. ความหมายของธาตุ 18

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) กล่าวเอาไว้ในหนังสือประมวลธรรม¹ ว่า ธาตุ 18 คือ สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมนิยาม คือ กำหนดแห่งธรรมดา ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจอาการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่าง ๆ ในภาษาอังกฤษเรียกว่า elements

1. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 12 พ.ศ. 2546, อ้างคำว่า ธาตุ 18.

1. จักขุธาตุ (ธาตุ คือ จักขุปสาธา – eye element) อธิบายเพิ่มเติมได้ว่า เป็นดวงตาที่ใช้ในการมองเห็น สร้างขึ้นจากมหาภูตรูปทั้ง 4 มีตาขาวอยู่ภายนอก มีตาดำอยู่ภายใน มีอวัยวะรับแสง

2. รูปธาตุ (ธาตุ คือ รูปารมณ – visible-data element) อธิบายเพิ่มเติมในอนัตตลักขณสูตรได้ว่า “ยงฺกิญฺจิ รูปํ อตีตนาคตปจฺจุปฺปนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฟาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณีตํ วา ยํ ทูเร วา สนฺติเก วา”² รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้³ รูปธาตุเป็นรูปารมณของดวงตา

3. จักขุวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ จักขุวิญญาณ – eye-consciousness element) ที่ตั้งแห่งการรับรู้ของดวงตา มีจักขุประสาทรับรู้รูปารมณ ส่งต่อไปที่ใจ

4. โสตรธาตุ (ธาตุ คือ โสตปสาธา – ear element) หูที่ใช้ในการรับฟังเสียง สร้างขึ้นจาก มหาภูตรูปทั้ง 4 ที่เป็นดิน น้ำ ลมและไฟ

5. สัทธาธาตุ (ธาตุ คือ สัททารมณ – sound element) สัททารมณที่เป็นเสียง มีทั้งเสียงที่มาจากภายนอก และเสียงที่มาจากภายใน

6. โสตวิญาณธาตุ (ธาตุ คือ โสตวิญาณ – ear-consciousness element) อวัยวะรับเสียงที่เป็นสัททารมณ รับรู้เสียงที่มากระทบโสตประสาท

7. ฆานธาตุ (ธาตุ คือ ฆานปสาธา – nose element) จมูกที่ใช้ในการรับกลิ่น

8. คันธธาตุ (ธาตุ คือ คันธารมณ – odor element) คันธารมณ คือ กลิ่นที่มีทั้งความเหม็นและหอม

9. ฆานวิญาณธาตุ (ธาตุ คือ ฆานวิญาณ – nose-consciousness element) ที่ตั้งแห่งการรับรู้กลิ่นผ่านฆานประสาท รับรู้คันธารมณที่มากระทบส่งไปที่ใจ

10. ชิวหาธาตุ (ธาตุ คือ ชิวหาปสาธา – tongue element) ลิ้นที่ใช้ในการรับรู้รส

11. รสธาตุ (ธาตุ คือ รสารมณ – flavor element) รสที่เป็นรสารมณ ที่มีทั้งความเปรี้ยว หวาน มัน เค็มและขม

2. วิมพา. 4/22/27 (บาลี.สยามรัฐ).

3. วิมพา. 4/23/30 (ไทย.มจร).

12. ชิวหาวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ ชิวหาวิญญาน – tongue-consciousness element) ที่ตั้งแห่งการรับรู้รสที่เป็นรสรารมณ์มากระทบกับชีวหาประสาท

13. กายธาตุ (ธาตุ คือ กายปสาท – body element) ร่างกายซึ่งเป็นปสาทรูปสร้างขึ้นจากมหาภูตรูปทั้ง 4 ปรากฏเป็นรูปร่างหญิงชาย

14. โผฏฐัพพธาตุ (ธาตุ คือ โผฏฐัพพารมณ์ – tangible-data element) สัมผัสที่เกิดขึ้นกับกายให้ความรู้สึกถึงความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง

15. กายวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ กายวิญญาน – body-consciousness element) ธาตุที่เป็นที่ตั้งแห่งการรับรู้ทางกาย ผ่านกายปสาทที่กระทบกับโผฏฐัพพารมณ์ ส่งสัมผัสที่ไปที่ใจ

16. มโนธาตุ (ธาตุ คือ มโน – mind element) ใจที่ทำหน้าที่ในการรับรู้ธัมมารมณ์

17. ธรรมธาตุ (ธาตุ คือ ธรรมารมณ์ – mental-data element) อารมณ์ทางใจที่เป็นสังขตธรรม ประจักษ์ได้และเป็นอสังขตธรรม ประจักษ์ไม่ได้

18. มโนวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ มโนวิญญาน – mind-consciousness element) ที่ตั้งแห่งการรับรู้ทางใจผ่านธรรมารมณ์ ที่ให้เกิดความรู้ทางใจ มีการตัดสินใจ สุข ทุกข์ ชอบใจ ไม่ชอบใจ

ธาตุ แปลว่า สภาวะ คือ สภาพว่างเปล่าไม่ใช่ตัวบุคคล ตัวตน เรา เขา ธาตุในทางธรรมเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่สมมติบัญญัติซึ่งใช้สื่อสารกันจนเข้าใจกันว่าเป็นก้อนอัตภาพของมนุษย์และสัตว์ การพิจารณาธาตุ 18 นี้มีประโยชน์เพื่อให้ละวางความเห็นผิดว่าเป็นตัวเป็นตนโดยให้เข้าใจว่ามีเพียงธาตุเท่านั้น ไม่ใช่ตัวเรา ของเรา ผ่านจักขุปสาท โสตปสาท ฆานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท เป็นต้น

3. ธาตุทั้งหลายเป็นของร้อน

ธาตุทั้งหลายเป็นของร้อนด้วยราคะ โทสะ และโมหะ แผลเผาใจผู้คนให้มอดไหม้เป็นของร้อนด้วยการเกิด การแก่ ความตาย ความโศกและความรำไรราพัน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในอาทิตตปริยายสูตร⁴ ว่า

4. วิ.มท. 4/55/63 (บาลี.สยามรัฐ).

“อาทิตตํ รากคคินา โทสคคินา โมหคคินา อาทิตตํ ชาตียา ชรามรณน
โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกเขหิ โทมนสเสหิ อุปายาเสหิ อาทิตตุนติ วทามิ”

“เรากล่าวว่า ร้อนเพราะไฟ คือ รากะ เพราะไฟ คือ โทสะ เพราะไฟ คือ
โมหะ ร้อนเพราะความเกิด เพราะความแก่ เพราะความตาย เพราะความโศก
เพราะความคร่ำครวญ เพราะทุกข์ เพราะโทมนัส เพราะความคับแค้นใจ”

ธาตุ คือ ตา เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน รูปเป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความคิดฟุ้งซ่าน
เกิดขึ้นเมื่อตาได้เห็นรูปทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจ รูปบางรูปสร้างความกำหนดเป็นเหตุ
ทำให้ใจเราร้อน ความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉยๆ ที่เกิดขึ้นเพราะตาได้เห็น
รูป ทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ก็เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน เราร้อนเพราะอะไร? เราร้อน
เพราะใจ คือ รากะที่เกิดขึ้นในใจ ก็มีความยินดีที่อยากจะให้ตาได้เห็นรูปที่ถูกใจนั้น
อีก ร้อนเพราะไฟ คือ โทสะที่เกิดขึ้นในใจ มีความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เพราะได้เห็น
รูปที่ไม่ถูกใจ ร้อนเพราะไฟ คือ โมหะที่เกิดขึ้นในใจ เพราะหลงคิดว่ารูปที่ถูกใจนั้น
จะมีให้เห็นอยู่ตลอดเวลา แต่สภาพทุกๆ อย่างจะคงอยู่ตลอดเวลาไม่ได้ เพราะมันไม่
เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป เสื่อมไป และต้องสลายไปเป็นธรรมดา พาให้ใจเศร้าโศกถึง
ความผิดหวังในรูปที่เห็น ใจเราร้อนเพราะอยากให้รูปที่ถูกใจนั้นเกิดมีขึ้นมาอีก และใจ
เราร้อนเพราะไม่อยากให้รูปที่ไม่ถูกใจนั้นเกิดมีขึ้นมาอีก ใจเราร้อนเพราะรูปที่ถูกใจนี้
จะต้องเสื่อมสลายไป เราร้อนในใจ เพราะความโศกเศร้าคิดถึงรูปที่ถูกใจนั้น เราร้อน
ใจเพราะความรำไรรำพันไฝหารูปที่ถูกใจนั้น เราร้อนในใจเพราะความพลัดพรากจาก
รูปที่ถูกใจนั้น และเพราะไม่สมหวังในรูปที่ถูกใจนั้น เราร้อนใจเพราะความเสียใจที่
ต้องหมดหวังในการที่จะได้รูปที่ถูกใจนั้นกลับคืนมา เราร้อนใจเพราะความคับแค้น
ใจในการที่ต้องสูญเสียความหวังในรูปที่ถูกใจนั้น เพราะเหตุนี้เราจึงกล่าวว่า ตา และ
รูป เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อนดังที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตรว่า

“จกขุํ ภิกขเว อาทิตตํ รูปา อาทิตตา จกขุวิญญาณํ อาทิตตํ จกขุสมผสํโส
อาทิตโต ยมปีทํ จกขุสมผสสัจจา อุปปชชติ เวทียิํ สุขํ วา ทุกขํ วา อทุกขมสุขํ
วา ตมปี อาทิตตํ เกนอาทิตตํ อาทิตตํ รากคคินา โทสคคินา โมหคคินา อาทิตตํ
ชาตียา ชรามรณน สอเกหิ ปริเทเวหิ ทุกเขหิ โทมนสเสหิ อุปายาเสหิ อาทิตตุนติ
วทามิ”

“ภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นของร้อน ภิกษุทั้งหลาย รูปทั้งหลายเป็นของร้อน ภิกษุทั้งหลาย จักขุวิญญาณเป็นของร้อน ภิกษุทั้งหลาย จักขุสัมผัสเป็นของร้อน แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือที่มีใช้สุขมีใช้ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะ จักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร เรากล่าวว่า ร้อนเพราะไฟ คือ ราคะ เพราะไฟ คือ โทสะ เพราะไฟ คือ โมหะ ร้อนเพราะความกิด เพราะความแก่ เพราะความตาย เพราะความโศก เพราะความคร่ำครวญ เพราะทุกข์ เพราะโทมนัส เพราะความคับแค้นใจ”⁵

หู เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน เสียงเป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความคิดฟุ้งซ่านเมื่อหู ได้ยินเสียงทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจ เสียงไพเราะและไม่ไพเราะเป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ ที่เกิดขึ้นเพราะหูได้ยินเสียงทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ก็เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน เราร้อนเพราะอะไร เราร้อนเพราะไฟ คือ ราคะ ที่เกิดขึ้นในใจทำให้เกิดความกำหนัดยินดี มีความยินดีอยากจะให้หูได้ยินเสียงที่ถูกใจ นั้นอีก ร้อนเพราะไฟ คือ โทสะที่เกิดขึ้นในใจ มีความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เพราะได้ยินเสียงที่ไม่ถูกใจ ร้อนเพราะไฟ คือ โมหะที่เกิดขึ้นในใจ เพราะหลงคิดว่าเสียงที่ถูกใจนั้น มีให้ฟังอยู่ตลอดเวลา แต่สภาพทุก ๆ อย่างจะคงอยู่ตลอดเวลาไม่ได้ เพราะมันไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป เสื่อมไป และต้องสลายไปเป็นธรรมดา ใจเราร้อนเพราะอยากให้ เสียงที่ถูกใจนั้นมีขึ้นมาอีก และใจเราร้อนเพราะไม่อยากให้เสียงที่ไม่ถูกใจนั้นเกิดมีขึ้นมาอีก ใจเราร้อนเพราะเสียงที่ถูกใจนั้นจะต้องเลือนหายไป เราร้อนในใจเพราะความ โศกเศร้าคิดถึงเสียงที่ถูกใจนั้น เราร้อนใจเพราะความรำไรรำพันไฝหาเสียงที่ถูกใจนั้น เราร้อนในใจเพราะความพลัดพรากจากเสียงที่ถูกใจนั้น และเพราะไม่สมหวังในเสียง ที่ถูกใจนั้น เราร้อนใจเพราะความเสียใจที่ต้องหมดหวังในการที่จะได้เสียงที่ถูกใจนั้น กลับคืนมา เราร้อนใจเพราะความคับแค้นใจในการที่ต้องสูญเสียความหวังในเสียงที่ถูกใจนั้น เพราะเหตุนี้เราจึงกล่าวว่า หู และ เสียง เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน

จมูก เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน กลิ่น เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความคิดฟุ้งซ่าน เมื่อจมูกได้ดมกลิ่นทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจ เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความรู้สึกพอใจ

5. วิ.มहा. 4/54/63 (ไทย.มจร).

ไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ ที่เกิดขึ้นเพราะจุมูกได้ยินดมกลิ่นทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ก็เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน เราร้อนเพราะอะไร เราร้อนเพราะไฟ คือ ราคะที่เกิดขึ้นในใจ มีความยินดีอยากจะให้จุมูกได้ดมกลิ่นนั้นอีก ร้อนเพราะไฟ คือ โทสะที่เกิดขึ้นในใจ มีความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เพราะได้ดมกลิ่นที่ไม่ถูกใจ ร้อนเพราะไฟ คือ โมหะที่เกิดขึ้นในใจ เพราะหลงคิดว่ากลิ่นที่ถูกใจนั้นจะมีตลอดกาล แต่สภาพทุก ๆ อย่างจะคงอยู่ตลอดกาลไม่ได้ เพราะมันไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป เสื่อมไป และต้องสลายไปเป็นธรรมดา ใจเราร้อนเพราะอยากให้กลิ่นที่ถูกใจนั้นมีขึ้นมาอีก และใจเราร้อนเพราะไม่อยากให้กลิ่นที่ไม่ถูกใจนั้นเกิดมีขึ้นมาอีก ใจเราร้อนเพราะกลิ่นที่ถูกใจนั้นจะต้องจางหายไป เราร้อนในใจเพราะความโสกะเศร้าคิดถึงกลิ่นที่ถูกใจนั้น เราร้อนใจเพราะความรำไรรำพันไฝหากกลิ่นที่ถูกใจนั้น เราร้อนในใจเพราะความพลัดพรากจากกลิ่นที่ถูกใจนั้น และเพราะไม่สมหวังในกลิ่นที่ถูกใจนั้น เราร้อนใจเพราะความเสียใจที่ต้องหมดหวังในการที่จะให้กลิ่นที่ถูกใจนั้นกลับคืนมาอีก เราร้อนใจเพราะความคับแค้นใจในการที่ต้องสูญเสียความหวังในกลิ่นที่ถูกใจนั้น เพราะเหตุนี้เราจึงกล่าวว่า จุมูก และกลิ่น เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน

ลิ้น เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน รส เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความคิดฟุ้งซ่านเมื่อลิ้นได้ลิ้มรสทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจ เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ ที่เกิดขึ้นเพราะลิ้นได้ลิ้มรสทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ก็เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน เราร้อนเพราะอะไร เราร้อนเพราะไฟ คือ ราคะที่เกิดขึ้นในใจ มีความยินดีอยากจะให้ลิ้นได้ลิ้มรสที่ถูกใจนั้นอีก ร้อนเพราะไฟ คือ โทสะที่เกิดขึ้นในใจ มีความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เพราะได้ลิ้มรสที่ไม่ถูกใจ ร้อนเพราะไฟ คือ โมหะที่เกิดขึ้นในใจ เพราะหลงคิดว่ารสที่ถูกใจนั้นจะมีตลอดกาล แต่สภาพทุก ๆ อย่างจะคงอยู่ตลอดกาลไม่ได้ เพราะมันไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป เสื่อมไป และต้องสลายไปเป็นธรรมดา ใจเราร้อนเพราะอยากให้รสที่ถูกใจนั้นมีขึ้นมาอีก และใจเราร้อนเพราะไม่อยากให้รสที่ไม่ถูกใจนั้นเกิดมีขึ้นมาอีก ใจเราร้อนเพราะรสที่ถูกใจนั้นจะต้องจางหายไป เราร้อนในใจเพราะความโสกะเศร้าคิดถึงรสที่ถูกใจนั้น เราร้อนใจเพราะความรำไรรำพันไฝหารสที่ถูกใจนั้น เราร้อนในใจเพราะความพลาการจากรสที่ถูกใจนั้น และเพราะไม่สมหวังในรสที่ถูกใจนั้น เราร้อนใจเพราะความเสียใจที่ต้องหมดหวังในการที่จะให้รสที่ถูกใจนั้น

กลับคืนมาอีก เราร้อนใจเพราะความคับแค้นใจในการที่ต้องสูญเสียความหวังในรสที่ถูกใจนั้น เพราะเหตุนี้เราจึงกล่าวว่า ลิ่น และ รส เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน

กาย เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน สิ่งที่ถูกต้องสัมผัสสากาย เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความคิดฟุ้งซ่านเมื่อกายได้สัมผัสกับสิ่งที่ถูกใจและไม่ถูกใจ เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ ที่เกิดขึ้นเพราะกายได้สัมผัสกับสิ่งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ก็เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน เราร้อนเพราะอะไร เราร้อนเพราะไฟ คือ รากะที่เกิดขึ้นในใจ มีความยินดีอยากจะให้กายได้สัมผัสกับสิ่งที่ถูกใจนั้นอีก เราร้อนเพราะไฟ คือ โทสะที่เกิดขึ้นในใจ มีความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เพราะกายได้สัมผัสกับสิ่งที่ไม่ถูกใจ เราร้อนเพราะไฟ คือ โมหะที่เกิดขึ้นในใจ เพราะหลงคิดว่าสิ่งที่ถูกใจนั้นจะมีมาสัมผัสตลอดกาล แต่สภาพทุก ๆ อย่างจะคงอยู่ตลอดกาลไม่ได้ เพราะมันไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป เสื่อมไป และต้องสลายไปเป็นธรรมดา ใจเราร้อนเพราะอยากให้สิ่งที่ถูกใจมาสัมผัสสากายอีก และใจเราร้อนเพราะไม่อยากจะให้สิ่งที่ไม่ถูกใจนั้นมาสัมผัสสากายอีก ใจเราร้อนเพราะ สิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้นจะต้องเสื่อมสลายไป, เราร้อนในใจเพราะความโศกเศร้าคิดถึงสิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้น, เราร้อนในใจเพราะความรำไรรำพันไฝหาสิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้น, เราร้อนในใจเพราะความพลัดพรากจากสิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้นและเพราะไม่สมหวังในสิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้น, เราร้อนใจเพราะความเสียใจที่ต้องหมดหวังในการที่จะให้สิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้นกลับคืนมาอีก, เราร้อนใจเพราะความคับแค้นใจในการที่จะต้องสูญเสียความหวังในสิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้น, เพราะเหตุนี้เราจึงกล่าวว่า กาย และ สิ่งที่ถูกต้องสัมผัสสากาย เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ดังที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตรว่า

“โสธฺ อาทิตฺตํ สทฺทา อาทิตฺตา ฯเปฯ ฆานํ อาทิตฺตํ คนฺธา อาทิตฺตา ฯเปฯ ชิวหา อาทิตฺตา รสา อาทิตฺตา ฯเปฯ กาโย อาทิตฺโต โผฏฐพฺพา อาทิตฺตา ฯเปฯ อาทิตฺตํ รากคฺคินา โทสคฺคินา โมหคฺคินา อาทิตฺตํ ชาตียา ชรามรณฺณ โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกฺขेหิ โทมนสฺเสหิ อุปายาเสหิ อาทิตฺตณฺติ วทามิ”

“โสตะ (หู) เป็นของร้อน เสียงทั้งหลายเป็นของร้อน ฯลฯ ฆานะ (จมูก) เป็นของร้อน กลิ่นทั้งหลายเป็นของร้อน ฯลฯ ชิวหา (ลิ้น) เป็นของร้อน รสทั้งหลายเป็นของร้อน ฯลฯ กายเป็นของร้อน โผฏฐัพพะ (สิ่งที่กายสัมผัสถูกต้อง)

ทั้งหลายเป็นของร้อน ฯลฯ เรากล่าวว่า ร้อนเพราะไฟ คือ รากะ เพราะไฟ คือ โทสะ เพราะไฟ คือ โมหะ ร้อนเพราะความเกิด เพราะความแก่ เพราะความตาย เพราะความโศก เพราะความคร่ำครวญ เพราะทุกข์ เพราะโทมนัส เพราะความคับแค้นใจ”

มโนธาตุ คือ ใจที่มีความอยาก เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความคิดในเรื่องราวต่าง ๆ เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อนความคิดฟุ้งซ่านในเรื่องราวต่าง ๆ ทั้งที่ถูกต้องและไม่ถูกต้อง เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ ที่เกิดขึ้นเพราะคิดในเรื่องราวต่าง ๆ ทั้งที่ถูกต้องและไม่ถูกต้องนั้น ก็เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน เราร้อนเพราะอะไร เราร้อนเพราะไฟ คือ รากะที่เกิดขึ้นในใจ มีความยินดีอยากจะคิดในเรื่องราวที่ถูกต้องนั้นอีก เราร้อนเพราะไฟ คือ โทสะที่เกิดขึ้นในใจ มีความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เพราะต้องคิดในเรื่องราวที่ไม่ถูกต้อง เราร้อนเพราะไฟ คือ โมหะที่เกิดขึ้นในใจ เพราะหลงคิดว่าเรื่องราวที่ถูกต้องนั้นจะมียุติตลอดกาล แต่สภาพทุกอย่าง อย่างจะคงอยู่ตลอดกาลไม่ได้ เพราะมันไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป เสื่อมไป และต้องสลายไปเป็นธรรมดา ใจเราร้อนเพราะอยากให้มีเรื่องราวที่ถูกต้องเกิดขึ้นมาอีก และใจเราร้อนเพราะไม่อยากให้เรื่องราวที่ไม่ถูกต้องนั้นเกิดขึ้นมาอีก ใจเราร้อนเพราะ เรื่องราวที่ถูกต้องนั้นจะต้องสูญสิ้นไป เราร้อนในใจเพราะความโศกเศร้าคิดถึงเรื่องราวที่ถูกต้องนั้น เราร้อนในใจเพราะความรำไรรำพันไฝหาเรื่องราวที่ถูกต้องนั้น เราร้อนในใจเพราะความเรื่องราวที่ถูกต้องนั้น และเพราะไม่สมหวังในเรื่องราวที่ถูกต้องนั้น เราร้อนใจเพราะความเสียใจที่ต้องหมดหวังในการที่จะให้เรื่องราวที่ถูกต้องนั้นกลับคืนมาอีก เราร้อนใจเพราะความคับแค้นใจในการที่จะต้องสูญสิ้นความหวังในเรื่องราวที่ถูกต้องนั้น เพราะเหตุนี้เราจึงกล่าวว่า ใจที่มีความอยาก และ ความคิดในเรื่องราวต่าง ๆ เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ดังที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตรว่า

“มโน อาทิตโต ธมมา อาทิตตา มโนวิญญาณ อาทิตตัม มโนสมผลโส อาทิตโต ยมปิ ทมโนสมผลสพจายา อุปุปชติ เวทียิต์ สุขัง วา ทุกขัง วา อทุกขมสุขัง วา ตมปิ อาทิตตัม เกณ อาทิตตัม อาทิตตัม รากคคินา โทสคคินา โมหคคินา อาทิตตัม ชาตียา ชรามรณเณ โสเกหิ ปรีเทเวหิ ทุกขะหิ โทมนสเสหิ อูปายาเสหิ อาทิตตุนนิตี วทามิ”

“มนะ (ใจ) เป็นของร้อน ธรรม (อารมณ์)ทั้งหลายเป็นของร้อน มโน วิทยญาณ (ความรู้ทางใจ) เป็นของร้อน มโนสัมผัส (การกระทบทางใจ) เป็นของร้อน แม้ความเสวยอารมณ์ ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือที่มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย ก็เป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร เรากล่าวว่า ร้อน เพราะไฟ คือ รากะ เพราะไฟ คือ โทสะ เพราะไฟ คือ โมหะ ร้อนเพราะความเกิด เพราะความแก่เพราะความตาย เพราะความโศก เพราะความคร่ำครวญ เพราะทุกข์ เพราะโทมนัส เพราะความคับแค้นใจ”

4. ธาตุเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา

ชื่อว่า ธาตุเพราะมีเนื้อความว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นสภาวะแท้ ๆ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การถูกต้องสัมผัส การนึกคิดอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ซึ่งกิจต่าง ๆ เหล่านี้มีได้ก็เพราะการประชุมปรุงแต่งร่วมกันระหว่าง ทวาร อารมณ์ วิทยญาณ ที่เป็นธาตุทั้ง 18 อย่าง นอกจากการประชุมระหว่างธาตุ 18 เหล่านี้ ถ้าเข้าใจว่า การเห็น การได้ยิน การคิดนึก หรือการไป การมา การกิน การนอน การพูด ของมนุษย์ สัตว์เดียรัจฉานนี้ ก็เป็นอันไม่มี ฉะนั้น สภาพความเป็นอยู่ของธาตุ 18 เหล่านี้ จึงกล่าวว่าเป็น นิสสत्ต คือ ไม่ใช่สัตว์ นิสขีโว ไม่ใช่บุคคล ความเข้าใจว่า คนทั้งหลาย ที่ตายลงนั้น แต่วิทยญาณไม่ตาย วิทยญาณล่องลอยออกจากร่างเก่าไปอยู่ในร่างใหม่ ความเข้าใจนี้เองย่อมจัดเป็น อัตตานุปาทาน คือ ยึดมั่นว่าสัตว์ทั้งที่มีชีวะ อัตตะ อยู่ ซึ่งความเป็นจริงสภาวะนั้น ชีวะ อัตตะ ที่ไม่ตายย้ายจากภพเก่าไปเกิดในภพใหม่นั้น ไม่มีการเกิด การอยู่ การตายนั้น เป็นไปตามสภาพของธาตุทั้งสิ้น คือ เมื่อเวลาตายนั้น วิทยญาณธาตุ ธัมมธาตุ และจักขุธาตุ เป็นต้น ที่เป็นกัมมชรูปดับ เมื่อเวลาเกิด มโนวิทยญาณธาตุ ธัมมธาตุ และจักขุธาตุ เป็นต้น ที่เป็นกัมมชรูปเกิดขึ้นนั่นเอง ดังนั้น สภาพความเป็นอยู่ของธาตุ 18 เหล่านี้ว่า เป็น นิขชีโว คือ ไม่ใช่ชีวะ อัตตะ ธาตุ 18 ย่อมเป็นไปตามสภาพของตน ไม่อยู่ในอำนาจของธรรมอื่นทั้งสิ้น เป็นสภาวะของตน เป็นอย่างไรก็รักษาสภาพของตนไว้อย่างนั้นเสมอ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง มันเป็นอย่างนั้นเอง ดังเนื้อความที่ว่า “สติ เป็นอันเธอเข้าไปตั้งไว้อย่างนี้ว่า กายมีอยู่ แต่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่ธิดา ไม่ใช่สิ่งที่มีเนื่องด้วยธิดา ไม่ใช่เรา

ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร.”⁶ แล้วยังตรัสอีกว่า “บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ โดยอาการ 12 อย่าง คือ ย่อมพิจารณาเห็นว่า รูปไม่ใช่สัตว์ 1 ไม่ใช่ชีวิต 1 ไม่ใช่บุรุษ 1 ไม่ใช่คน 1 ไม่ใช่มาณพ 1 ไม่ใช่หญิง 1 ไม่ใช่ชาย 1 ไม่ใช่ตน 1 ไม่ใช่ของที่เนื่องกับตน 1 ไม่ใช่เรา 1 ไม่ใช่ของเรา 1 ไม่มีใคร ๆ 1. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่ใช่สัตว์ ... ไม่มีใคร ๆ. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ โดยอาการ 12 อย่างนี้”⁷.

ธาตุ 18 นี้เป็นความเป็นไปทั้งหมดในสรรพสิ่งที่ชีวิต จึงเป็นเพียงการประชุมพร้อมกันของธาตุทั้ง 18 เรื่องอื่น ๆ นอกเหนือจากนี้ไม่มี และการจะรู้ว่าธาตุนั้นตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ในธรรมนิยามว่า

“อุปปาทา วา ตถาคตานิ อนุปปาทา วา ตถาคตานิ จิตาว สา ธาตุ
ธมมฏจิตตา ธมมนิยามตา สพเพ สงขารว อนิจจา ... สพเพ สงขารว ทุกขา ...
สพเพ ธมมา อนตตาดิ”⁸

“ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตาม
ธรรมตา ความเป็นไปตามธรรมตา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวงเป็น
ทุกข์...ธรรมทั้งปวงเป็นอนตตา”⁹

การที่จะเห็นได้อย่างชัดเจนนั้น ก็ต้องเห็นด้วยธรรมจักขุเท่านั้นความเป็นไปของ
สิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย เป็นเพียงการประชุมพร้อมกันของทวาร 6 อารมณ์ 6 วิญญาณ 6
จึงรวมเป็นธาตุ 18 เป็นสภาวะที่ต้องพิสูจน์ให้เห็นตามความเป็นจริงว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่
ชีวะ เป็นแต่เพียงความเป็นไปของธาตุ 18 เท่านั้น ผู้เจริญวิปัสสนากาวนามีอารมณ์
เดียว คือ รูป-นาม ตั้งแต่เกิดรูป-นามปริเฉทญาณเป็นต้นไป แต่เมื่อบรรลุถึงญาณ
จนถึงอนุโลมญาณแล้ว จะรับรู้สภาวะดับไปของรูป-นามเป็นหลัก เป็นสมาธิขั้นสูงของ
วิปัสสนาญาณิก ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

6. ม.ม.อ. 17/152/682 (ไทย.มมร).

7. ขุ.จุ.พ. 67/505/394 (ไทย.มมร).

8. อัง.ติก. 20/574–575/368 (บาลี.สยามรัฐ).

9. อัง.ติก. 20/136–137/385 (ไทย.มจร).

“ภควา เอตทโวจ กตโม จ ภิกขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ชาติปจฺจยา ภิกขเว
 ชรามรณํ อุปฺปาทา วา ตถาคตํ อนุปฺปาทา วา ตถาคตํ จิตาว สา ธาตุ
 ฌมฺมภูจิตตา ฌมฺมนิยามตา อิหปจฺจยตา ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺชติ อภิสเมติ
 อภิสมฺพุชฺชติวาทา อภิสเมตวาทา อภิจฺชติ เทเสติ ปณฺณเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิภชติ
 อุตฺตานิโกโรติ ปสฺสเถติ จาหา ชาติปจฺจยา ภิกขเว ชรามรณํ ฯ เปฯ ภวปจฺจยา
 ภิกขเว ชาติ ... อุปาทานปจฺจยา ภิกขเว ภโว ... ตณฺหาปจฺจยา ภิกขเว อุปาทานํ
 ... เวทนาปจฺจยา ภิกขเว ตณฺหา ... ผสฺสปจฺจยา ภิกขเว เวทนา ... สฬายตนปจฺจยา
 ภิกขเว ผสฺโส ... นามรูปปจฺจยา ภิกขเว สฬายตนํ ... วิญฺญาณปจฺจยา ภิกขเว
 นามรูป ... สงฺขารปจฺจยา ภิกขเว วิญฺญาณํ ... อวิชฺชาปจฺจยา ภิกขเว สงฺขารา
 อุปฺปาทา วา ตถาคตํ อนุปฺปาทา วา ตถาคตํ จิตาว สา ธาตุ ฌมฺมภูจิตตา
 ฌมฺมนิยามตา อิหปจฺจยตา ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺชติ อภิสเมติ อภิสมฺพุชฺชติวาทา
 อภิสเมตวาทา อโหสิ นุ ขวาทํ อตีตมฺหฺธานนฺติ อปรนฺตํ วา อุปฺชาวิสฺสติ ภวิสฺสามิ
 นุ ขวาทํ อนาคตมฺหฺธานํ นนุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมฺหฺธานํ ก็ นุ โข ภวิสฺสามิ
 อนาคตมฺหฺธานํ กถํ นุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมฺหฺธานํ ก็ หุตวาทํ ภวิสฺสามิ นุ
 ขวาทํ อนาคตมฺหฺธานนฺติ เอตฺรหิ วา ปจฺจุปฺปนํ อหฺธานํ อชฺชตฺตํ กถํ กถิ ภวิสฺสติ
 อหํ นุ โขสฺมิ โน นุ โขสฺมิ ก็ นุ โขสฺมิ กถํ นุ โขสฺมิ อหํ นุ โข สตฺโต กุโต อากโต
 โส กุหิคามิ ภวิสฺสติ เนตํ จานํ วิชฺชติ ตํ กิสฺส เหตุ ตถา หิ ภิกขเว อริยสาวกสฺส
 อยฺยจ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อิเม จ ปฏิจฺจสมุปฺปนา ฌมฺมา ยถาภูตํ สมฺมปฺปณฺณาย
 สุทฺธิภูตํ”¹⁰

“ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาท เป็นอย่างไร คือ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา
 มรณะจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตาม
 ธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงตั้งอยู่
 อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนี้ ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด
 เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงดูเถิด’ เพราะชาติเป็น
 ปัจจัย ชราและมรณะจึงมี ฯลฯ เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี ... เพราะอุปาทาน

10. ส.น. 16/60-63/30-32 (บาลี.สยามรัฐ).

เป็นปัจจัย ภพจึงมี ... เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี ... เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี ... เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี ... เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี ... เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี ... เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี ... เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี ... เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตามธาตุอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้ บรรลุแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงดูเถิด’ ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญตถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ดังพรรณนามาฉะนี้ แล นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท ปฏิจจสมุปป็นธรรม เป็นอย่างไร คือ ชราและมรณะเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสั้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา ซาติเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสั้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา ภพเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสั้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา อุปาทาน ฯลฯ ตัณหา ... เวทนา ... ผัสสะ ... สฬายตนะ ... นามรูป ... วิญญาน... สังขารทั้งหลาย ... อวิชชาเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสั้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปป็นธรรม เมื่อใดอริยสาวกเห็น ปฏิจจสมุปบาท และปฏิจจสมุปป็นธรรมเหล่านี้ด้วยดี ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง เมื่อนั้นอริยสาวกนั้น จักเข้าถึงที่สุดเบื้องต้นว่า ‘ในอดีตเราได้มีแล้วหรือ ในอดีตเราไม่ได้มีหรือหนอ ในอดีตเราได้เป็นอะไรหนอ ในอดีตเราได้เป็นอย่างไรหนอ ในอดีตเราเป็นอะไร จึงได้เกิดเป็นอะไรอีก’ หรือว่าจักเข้าถึงที่สุดเบื้องปลายว่า ‘ในอนาคต เราจักมีหรือ ในอนาคตเราจักไม่มีหรือในอนาคตเราจักเป็นอย่างไรหนอ ในอนาคตเราจักเป็นอะไร จึงจักเกิดเป็นอะไรอีก’หรือ

จักมีความสงสัยในปัจจุบันอันเป็นไปในภายใน ณ บัดนี้ว่า ‘เรามีหรือหนอ เราไม่มีหรือหนอ เราเป็นอะไรหนอ เราเป็นอย่างไรหนอ สัตว์นี้มาจากไหนหนอ เขาก็คเป็นผู้ไปที่ไหนหนอ’ ข้อนี้เป็นไปไม่ได้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะอริยสาวกเห็นปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปป็นนธรรมเหล่านี้ด้วยดีด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง”¹¹

เมื่อวิปัสสนาจิตมีกำลังแก่กล้าอย่างสูงสุด ก็จะบรรลุพระนิพพานซึ่งเป็นสภาวะที่ดับรูปนาม ด้วยเหตุนี้ ธาตุ จึงเป็นอารมณ์ที่มีความสัมพันธ์ตามหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ธาตุ 18 อันเป็นที่เกิดของวิปัสสนาภาวนา เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา ทำให้แยกความเป็นตัวตน เรา เขา หรือความเป็นสัตว์บุคคลออกจากกันได้ให้คำตอบแก่ปัญญาว่า เป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน เป็นข้อปฏิบัติที่ควรศึกษาเรียนรู้ให้เข้าใจแล้วน้อมนำสู่การประพฤติปฏิบัติตามหลักของมหาสติปัฏฐานสูตร มี 4 หมวด คือ หมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีลำดับญาณ 16 เป็นเครื่องตรวจสอบถึงความก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา¹²

5. กายธาตุนั้นเป็นทุกข์เพราะเกิด แก่ เจ็บป่วยและตาย

ความเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์ ผู้ที่ออกจากท้องแม่ล้วนร้องไห้เพราะความเจ็บป่วย หากโชคติบิดามารดาเลี้ยง ก็รอด ถ้าไม่เลี้ยงส่งลงถึงขยะ ก็อาจจะต้องตาย บางคนตายตั้งแต่อยู่ในท้องเพราะพ่อแม่ไม่ต้องการ ทำแท้งเสียบ้าง กินยาขับทิ้งเสียบ้าง ล้วนเป็นความทุกข์ทั้งสิ้น

ความแก่ชรา เป็นทุกข์ทางกาย ที่ไม่มีใครปรารถนา ความเสื่อมอันเกิดขึ้นจากสังขาร เมื่อไม่อาจรับสภาพกับความแก่ได้ ก็พยายามรักษาสภาพที่น่าเกลียดนั้นไว้ เพราะยังไม่อยากตาย จึงเป็นทุกข์

11. ส.นิ. 16/20/34-36 (ไทย.มจร.).

12. พระอธิการทันจิต คุณธมโม, “ศึกษาหลักการกำหนดรู้ธาตุ 18 เป็นอารมณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร.*, ปีที่ 4 ฉบับพิเศษ, 154-157.

ความเจ็บป่วยที่ไม่มีใครต้องการ เป็นพยาธิ ที่ต้องคอยรักษาสภาพไปตลอดชีวิต แม้บางครั้งเจ็บป่วยยาวนาน ไม่หาย อยากจะตายก็ตายไม่ได้ ต้องทนทุกข์อยู่อย่างนั้น บางครั้งเป็นอัมพาตนอนติดเตียงตั้งแต่ยังเยาว์หากให้มีอายุถึงร้อยปี ก็ไม่อาจมีความสุขเพราะทำอะไรไม่ได้ นอนอยู่อย่างนั้น

ความตายที่มาเยือน จากการที่รักษาสภาพกายนั้นเอาไว้ไม่ได้ ย่อมนำความทุกข์ใจมาสู่บุคคลนั้น ไม่อาจรับสภาพการตาย แม้ตายไปแล้วเป็นวิญญาณก็ยังคร่ำครวญหาความเป็นธรรมแก่ตน ความตายเป็นสภาพที่ถึงแก่ทุกคนดังคำกล่าวในธรรมบทที่ว่า อวสฺสํ มยา มริตพฺพํ อันเราพึงตายแน่แท้¹³

6. บทพิจารณาอาการ 32

ความแปรไปของร่างกายทั้ง 32 ส่วน ที่ปรากฏความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ แดกดับไปไม่วันใดวันหนึ่ง มีพระพุทธพจน์ปรากฏไว้ว่า

“ปุณ จปรํ ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาหตฺตา อโธ เกสมตฺถกา ตจฺปริญฺตํ ปุณฺณานุปการสฺส อสุจฺโน ปจฺจเวกฺขติ อตฺถิ อิมสฺมี กาเย เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มํสํ นหารู อฏฺฐิ อฏฺฐิมิลฺขํ วฏฺกํ หทยํ ยกฺกํ กิโลมฺกํ ปิหฺกํ ปปฺผาสํ อนตํ อนตฺตฺถุณํ อุทฺธิยํ กริสํ ปิตตํ เสมหํ ปุพฺพโฬ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโฬ สฺงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตฺนติฯ เสยฺยถาปิ ภิกขเว อุภโตมุขา มูตฺโตฬิ ปุรา นานาวิหิตสฺส ธณฺยสฺส เสยฺยถิํ สาลิณํ วิหิณํ มุคฺคานํ มาसानํ ติลานํ ตณฺฑุลานํ ตเมณํ จกฺขุมา บุริโส มุณฺจิตฺวา ปจฺจเวกฺเขยฺย อิมํ สาลิํ อิมํ วิหิํ อิมํ มุคฺคา อิมํ มาสา อิมํ ตีลา อิมํ ตณฺฑุลาติ เอวเมว โข ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาหตฺตา อโธ เกสมตฺถกา ตจฺปริญฺตํ ปุณฺณานุปการสฺส อสุจฺโน ปจฺจเวกฺขติ อตฺถิ อิมสฺมี กาเย เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มํสํ นหารู อฏฺฐิ อฏฺฐิมิลฺขํ วฏฺกํ หทยํ ยกฺกํ กิโลมฺกํ ปิหฺกํ ปปฺผาสํ อนตํ อนตฺตฺถุณํ อุทฺธิยํ กริสํ ปิตตํ เสมหํ ปุพฺพโฬ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโฬ สฺงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตฺนติฯ อิติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสี วิหริติ พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหริติ อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหริติ สมุทฺยธมฺมานุปสฺสี วา กายสฺมี วิหริติ วยธมฺมานุปสฺสี

13. พ.ธ. 42/23/245 (ไทย.มมร).

วา กายสมมี วิหริติ สมุททวยธมมานุปสสี วา กายสมมี วิหริติฯ อตฺถิ กาโยติ วา ปนสส สติ ปจฺจุปฺภุจิตา โหติ ยาวเทว ญาณมตฺตตาย ปฏิสตฺติมตฺตตายฯ อนิสฺสีโต จ วิหริติ น จ กิณฺจิ โลเก อุปาทียติฯ เอวมปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสสี วิหริติฯ”¹⁴

“ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ ตั้งแต่ ฝ่าเท้า ขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วย สิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ว่า ‘ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร’ ภิกษุทั้งหลาย ถูมีปาก 2 ข้าง เต็มไปด้วยรัญพิชชนิดต่าง ๆ คือ ข้าวสาสี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง เมล็ดงา ข้าวสาร คนตาดีเปิดดูยวานั้น ออก พิจารณาเห็นว่า ‘นี้เป็นข้าวสาสี นี่เป็นข้าวเปลือก นี่เป็นถั่วเขียว นี่เป็นถั่ว เหลืองนี้เป็นเมล็ดงา นี่เป็นข้าวสาร’ แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน พิจารณา เห็นกายนี้ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่ โดยรอบเต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ว่า ‘ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลว มัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร’ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้ง ภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็น เหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับใน กายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้น มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘กายมีอยู่’ ก็เพียงพอ อาศัย เจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย(ตัมหาและทิจฺฐ)อยู่ และไม่ยึดมั่นถือ มั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล”¹⁵

14. ที.มหา. 10/277/328 (บาลี.สยามรัฐ).

15. ที.มหา. 10/377/306 (ไทย.มจร).

มีคำอธิบายเป็นตัวอย่างว่า¹⁶

1. **ผม** (เกสา) โดยสี: มีทั้งสีดำ แดง ขาว โดยสัณฐาน: ยาว กลม มีจำนวนประมาณ 9 ล้าน โดยทิศ: เกิดในทิศเบื้องบนแห่งร่างกาย โดยโอกาส (ที่ตั้ง): ตั้งอยู่ในหนังสือที่หุ้มกะโหลกศีรษะ ด้านข้างทั้งสองกำหนดเอาแค่หมวกหู ด้านหน้าแค่รอบหน้าผาก ด้านหลังแค่คอต่อเป็นโอกาสของผมทั้งหลาย โดยปริจเฉท: ผมทั้งหลาย เบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นรากของตน อันยังเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะ ประมาณเท่าปลายเมล็ดข้าวเปลือก เบื้องบนมีขอบเขตแค่อากาศ (หมายความว่า สิ้นสุดแค่ความสั้นยาวของเส้นผมของแต่ละคน) เบื้องขวางกำหนดด้วยเส้นผมด้วยกัน

ธรรมดาผม ไม่ว่าจะโดยสีก็ดี โดยสัณฐานก็ดี โดยกลิ่นก็ดี โดยที่อาศัยก็ดี โดยโอกาสก็ดี เป็นสิ่งปฏิกูลทั้งสิ้น คนทั้งหลายเห็นสิ่งอะไร ๆ ที่มีสีคล้ายผมตกลงไปในภาชนะอาหาร แม้ว่าอาหารนั้นจะเป็นของที่ชอบก็ตาม ก็นึกถึงเกลียดขึ้นมาทันทีว่า “นี่เป็นอาหารมีผมตก เอาไปทิ้งเสีย” ผมเป็นของปฏิกูลโดยสีเช่นนี้ บางคนรับประทานอาหารในเวลากลางคืน สัมผัสเส้นด้าย หรือเชือกเส้นเล็ก ๆ ที่มีรูปร่างสัณฐานเหมือนกับผมเข้า ก็จะมีนึกถึงเกลียดขึ้นมาทันที ผมเป็นปฏิกูลโดยสัณฐานเช่นนี้ กลิ่นของผมที่ไม่ได้ทำด้วยน้ำมัน หรือน้ำหอมย่อมมีกลิ่นน่ารังเกียจ ถ้าไหม้ไฟจะมีกลิ่นเหม็นรุนแรงน่ารังเกียจยิ่งกว่าปกติ ในบางครั้งเราอาจจะพบว่าผมมีสีและสัณฐานที่ไม่เป็นปฏิกูลแต่ถ้าพูดถึงกลิ่นแล้ว ผมมีกลิ่นที่เป็นปฏิกูลมากที่สุด

2. **ขน** (โลมา) ขนปกติมีประมาณ 90,000 ขุม โดยสีปกติ: ไม่ดำแต่เหมือนผมแต่เป็นดำปนเหลือง โดยสัณฐาน: มีปลายนอมนลง มีสัณฐานดังรากตาล โดยทิศ: เกิดทั้งในเบื้องบนและเบื้องล่างของร่างกาย โดยโอกาส: ขึ้นอยู่ในผิวหนังทั่วตัว เว้นไว้แต่ที่เส้นผมเกิด ฝ่ามือฝ่าเท้า โดยปริจเฉท: เบื้องล่างกำหนดด้วยพื้นรากของตนอันยังเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะประมาณ เท่าไข่เหา เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ คือ สุดเท่าความยาว ส่วนกว้างกำหนดด้วยเส้นขนด้วยกัน ขน 2 เส้นไม่มีการขึ้นติดกันเป็นเส้นเดียว เส้นใครเส้นมัน มีอยู่โดยเฉพาะในร่างกาย มีใช้อยู่ในโกฏฐาสะอื่น ๆ ขนเมื่อหลุด

16. DOU, อาการ 32, ออนไลน์, https://kalyanamitra.org/th/article_detail.php?i=8907. [1 มีนาคม 2568].

ออกจากตัว ย่อมเป็นของที่ไม่มีใครอยากได้ ยิ่งชนในที่ลับเมื่อตกไปในอาหาร ย่อมเป็นของน่ารังเกียจอย่างยิ่ง

3. เล็บ (นขา) คำว่า นขา เป็นชื่อของใบเล็บ 20 อัน เล็บทั้งปวงนั้น โดยสี: เป็นสีขาว โดยสัญญาณ: มีสัญญาณเหมือนเกล็ดปลา โดยทิศ: เกิดในทิศเบื้องบนและเบื้องล่างของร่างกาย คือ เล็บเท้า เกิดในทิศเบื้องล่าง เล็บมือเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส: ตั้งอยู่หลังปลายนิ้วทั้งหลายโดยปริจเฉท: ในทิศเบื้องบนและเบื้องล่างของร่างกาย กำหนดด้วยเนื้อปลายนิ้ว ข้างในกำหนดด้วยเนื้อหลังนิ้ว ข้างนอกและปลายกำหนดด้วยอากาศ ด้านขวางกำหนดด้วยเล็บ ด้วยกัน เล็บ 2 ใบไม่มีรวมอยู่ด้วยกัน มีอยู่โดยเฉพาะในร่างกาย มีใช้อยู่ในโกฏฐาสะอื่น ๆ

4. ฟัน (ทนต์) ฟันทั้งหลาย คือ กระดูกฟัน มีจำนวน 32 ซี่ บางคนมีเพียง 28-29 ซี่ โดยสี: มีสีขาวโดยสัญญาณ: มีสัญญาณต่าง ๆ คือ ฟัน 4 ซี่ตรงกลางฟันแถวล่าง มีสัญญาณเหมือนเมล็ดน้ำเต้าที่เขาตั้งเรียงกันไว้บนก้อนดินเหนียว ฟันหน้า 4 ซี่ทั้งบนและล่าง มีรากฟันซี่ละรากเดียว ทรวดทรงเหมือนดอกมะลิตูม ฟันกรามมีราก 2 ง่าม ปลายฟันก็มี 2 ง่าม ทรวดทรงเหมือนไม้ค้ำเกวียน ถัดกรามเข้าไปเป็นฟันกรามใน มีราก 3 ง่าม ปลายฟันก็มี 3 ง่าม ส่วนกราม ในสุดมีราก 4 ง่าม ปลายมี 4 ง่าม โดยทิศ: ฟันนั้นเกิดในทิศเบื้องบนของร่างกาย โดยโอกาส: ตั้งอยู่ในกระดูกคางทั้ง 2 โดยปริจเฉท: เบื้องล่างกำหนดด้วยพื้นรากของตนอันตั้งอยู่ในกระดูกกราม เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ เบื้องขวาง กำหนดด้วยฟันด้วยกัน ฟัน 2 ซี่ไม่มีรวมอยู่ด้วยกัน มีอยู่โดยเฉพาะในร่างกาย มีใช้อยู่ในโกฏฐาสะอื่น ๆ

5. หนัง (ตโจ) หนัง คือ หนังที่หุ้มร่างกายทั้งสิ้นอยู่เบื้องบนแห่งหนังนั้น มีผิวสีต่าง ๆ เช่น ดำ คล้ำ เหลือง ขาว เป็นต้น ซึ่งเมื่อลอกออกจากร่างกายทั้งสิ้น ก็จะได้ประมาณเท่าเมล็ดในของพุทรา โดยสี: มีสีขาวเท่านั้น ก็ความที่หนังขาวนั้นจะปรากฏเมื่อผิวลอก เพราะถูกไฟลวกหรือถูกเครื่องประหาร โดยสัญญาณ: สัญญาณของหนังในร่างกายมีลักษณะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ คือ หนังนิ้วเท้ามีสัญญาณดั่งรังไหม หนังหลังเท้ามีสัญญาณดั่งร่องเท้าหุ้มหลังเท้า หนังแข้งมีสัญญาณดั่งใบตาลห่อข้าว หนังขามีสัญญาณดั่งไถบรรจู้ข้าวสารเต็ม หนังตะโพกมีสัญญาณดั่งผืนผ้ากรองน้ำที่เต็มด้วยน้ำ หนังหลังมีสัญญาณดั่งหนังหุ้มโล่ หนังท้องมีสัญญาณดั่งหนังหุ้มรางพิน หนังอก โดยมากมีสัญญาณ

สี่เหลี่ยม หนึ่งแขนทั้งสองข้างมีสัณฐานดังหนังหุ้มแล่งธนู หนึ่งหลังมือ มีสัณฐานดังฝักมิด หรือสัณฐานดังถุงใส่โล่ หนึ่งนิ้วมือมีสัณฐานดังฝักกุญแจ หนึ่งคอมีสัณฐานดังเสื้อปิดคอ หนึ่งหน้ามีช่องใหญ่น้อย มีสัณฐานดังรังตึกเตน หนึ่งศีรษะ สัณฐานดังถลกบาตร หนึ่งเมื่อเข้าสู่วัยชราเยื่อหุ้มหนังแข็งหยาบกระด้าง ยามเป็นแผลเน่าย่อมต้องตัดทิ้งออกไปจากร่างกายไม่อาจเอากลับมาได้

6. **มูตรหรืออุจจาระ** (มุตต) โดยสี: มีสีดังสีเหมือนน้ำต่างถั่วราขมาส โดยสัณฐาน: มีสัณฐานเหมือนน้ำที่อยู่ในหม้อน้ำซึ่งเขาวางคว่ำไว้ โดยทิศ: เกิดในทิศเบื้องล่าง โดยโอกาส: อยู่ภายในทวารไส้ หรือกระเพาะปัสสาวะ เวลาเข้าสู่กระเพาะไม่มีทางไหลเข้าไป แต่ใช้วิธีซึมซาบเข้าไป เหมือนกับน้ำในบ่อน้ำคร่ำ ซึ่งเข้าไปได้ในหม้อซึมที่ไม่มีปากอันเขาทิ้งไว้ในบ่อน้ำคร่ำ ส่วนทางออกของน้ำมูตร คือ ปัสสาวะนั้นย่อมปรากฏ และเมื่อมูตรเต็มแล้ว สัตว์ทั้งหลายย่อมเกิดความขวนขวายว่าจักถ่ายปัสสาวะ โดยปริณิเฉท: กำหนดด้วยภายในแห่งกระเพาะปัสสาวะและส่วนแห่งมูตร มีอยู่โดยเฉพาะในร่างกายนมิใช่อยู่นิโงฏฐาสะอื่น ๆ ขึ้นชื่อว่า อุจจาระ ไม่มีใครอยากสัมผัส ตกไปที่เสื้อผ้าของใครก็ต้องเช็ดหรือเอาไปซัก เพราะความเป็นของเหม็นเน่า

โดยสรุปให้มองภาพสิ่งเหล่านี้ ในมุมที่เป็นของน่ารังเกียจไม่น่าแตะต้อง ให้ใจวางจางคลายจากร่างกาย หนัก ๆ เข้า ให้ดูแลกายพื่อให้อยู่ได้ ไม่ตกแต่งหรือเสียเวลาในการดูแลจนมากเกินไป

7. มนธาตุ เป็นทุกข์ จากความโสกะ ปริเทวะ ทุกขโทมสะ อุปายาสะ

ความทุกข์ทางใจ เช่น โสกะ ย่อมโศกเศร้าจากสิ่งที่จะต้องพลัดพรากจากไป จากสิ่งอันเป็นที่รักที่พอใจใครจะยึดถือไว้ ย่อมคร่ำครวญถึงคนรักที่จากไป ย่อมเป็นทุกข์ใจเมื่อสูญเสียคนในครอบครัว ย่อมคับแค้นใจหาทางออกไม่เจอ บางครั้งสิ่งสมหวังพามาตลอดชีวิตก็เพื่อสิ่งนี้ แต่เมื่อถึงเวลาจริง ๆ ก็ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงหนีจากความตายไปได้ ความคับแค้นใจจากสิ่งที่ทุ่มเทสั่งสมมานานย่อมเป็นทุกข์ใจ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในอัสสุสูตร¹⁷ว่า

17. ส.น. 16/125/216 (ไทย.มจร).

“อนมตโคโคย์ ภิกขเว สัสสาโร ๖เปฯ ตํ ก็ มณณล ภิกขเว กตมํ นุ โข พหุตรํ
 ยํ วา โว อิมินา ทีเชน อทฐนา สนธาวตํ สัสสرتํ อมณาปสมบโยคา มณาปวิปปโยคา
 กนฺทนฺตานํ โรทฺทนฺตานํ อสฺสํ ปสนฺทํ ปคฺขริตํ ยํ วา จตุสฺส มหาสมฺมุทเทสฺส อุทกนฺติฯ
 ยถา โข มยํ ภนฺเต ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานาม เอตเทว ภนฺเต พหุตรํ ยํ
 โน อิมินา ทีเชน อทฐนา สนธาวตํ สัสสرتํ อมณาปสมบโยคา มณาปวิปปโยคา
 กนฺทนฺตานํ โรทฺทนฺตานํ อสฺสํ ปสนฺทํ ปคฺขริตํ นฺ เตวว จตุสฺส มหาสมฺมุทเทสฺส อุทกนฺติฯ
 สาธุ สาธุ ภิกขเว สาธุ โข เม ตุมฺเห ภิกขเว เอวํ ธมฺมํ เทสิตํ อาชานาถ เอตเทว
 ภิกขเว พหุตรํ ยํ โว อิมินา ทีเชน อทฐนา สนธาวตํ สัสสرتํ อมณาปสมบโยคา
 มณาปวิปปโยคา กนฺทนฺตานํ โรทฺทนฺตานํ อสฺสํ ปสนฺทํ ปคฺขริตํ นฺ เตวว จตุสฺส
 มหาสมฺมุทเทสฺส อุทกํ ทีฆรตฺตํ โว ภิกขเว มาตุมฺรณํ ปจฺจนฺณุตฺตํ เตสํ โว มาตุมฺรณํ
 ปจฺจนฺโณทฺตานํ อมณาปสมบโยคา มณาปวิปปโยคา กนฺทนฺตานํ โรทฺทนฺตานํ อสฺสํ
 ปสนฺทํ ปคฺขริตํ นฺ เตวว จตุสฺส มหาสมฺมุทเทสฺส อุทกํ ทีฆรตฺตํ โว ภิกขเว ปิตุมฺรณํ
 ปจฺจนฺณุตฺตํ ... ภาตุมฺรณํ ปจฺจนฺณุตฺตํ ... ภคินิมฺรณํ ปจฺจนฺณุตฺตํ ... ปุตฺตมฺรณํ ปจฺจนฺณุตฺตํ
 ... ธิตุมฺรณํ ปจฺจนฺณุตฺตํ ... ญาติพฺยสนํ ปจฺจนฺณุตฺตํ ... โภคพฺยสนํ ปจฺจนฺณุตฺตํ ...
 ทีฆรตฺตํ โว ภิกขเว โรคพฺยสนํ ปจฺจนฺณุตฺตํ เตสํ โว โรคพฺยสนํ ปจฺจนฺโณทฺตานํ
 อมณาปสมบโยคา มณาปวิปปโยคา กนฺทนฺตานํ โรทฺทนฺตานํ อสฺสํ ปสนฺทํ ปคฺขริตํ
 นฺ เตวว จตุสฺส มหาสมฺมุทเทสฺส อุทกํ ตํ กิสฺส เหตุ อนมตโคโคย์ ภิกขเว สัสสาโร ๖เปฯ
 ยาวถฺยจิทํ ภิกขเว อลเมว สพฺพสงฺขาเรสฺส นิพพิณฺทิตํ อลํ วิรชฺชิตํ อลํ วิมุจฺจิตฺตุนฺติฯ”

“ภิกษุทั้งหลาย สังสารนี้มีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ ฯลฯ เธอทั้งหลายจะ
 เข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร น้ำตาที่หลังไหลของเธอทั้งหลายผู้วนเวียนท่องเที่ยว
 ไป คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบกับสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่ง
 ที่พอใจโดยกาลนานนี้ กับน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 อย่างไหนจะมากกว่ากัน” “ข้า
 แต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้งหลายรู้ธรรมตามที่พระองค์ทรงแสดงแล้ว
 น้ำตาที่หลังไหลของข้าพระองค์ทั้งหลายผู้วนเวียนท่องเที่ยวไป คร่ำครวญร้องไห้
 อยู่เพราะประสบกับสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ โดยกาลนาน
 นี้ นี้แหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 ไม่มากกว่าเลย” “ถูกละ ถูกละ
 เธอทั้งหลายรู้ธรรมตามที่เราแสดงแล้วอย่างนี้ ถูกล้างแล้ว น้ำตาที่หลังไหล

ของเธอทั้งหลายผู้วนเวียนท่องเที่ยวไป คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบกับ สิ่งที่ไม่น่าพอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ โดยกาลนานนี้แหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 ไม่มากกว่าเลย เธอทั้งหลายได้ประสบความตายของ มารตามาช้านาน น้ำตาที่หลังไหลของเธอทั้งหลายผู้ประสบความตายของมารดา คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบกับสิ่งที่ไม่น่าพอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจนี้แหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 ไม่มากกว่าเลย เธอทั้งหลาย ได้ประสบความตายของบิดา ... ของพี่ชายน้องชาย ... ของพี่สาว น้องสาว ... ของบุตร ... ของธิดา ... ความเสื่อมของญาติ ... ความเสื่อมแห่งโภคะ ... ความ เสื่อมเพราะโรคมารช้านาน น้ำตาที่หลังไหลของเธอทั้งหลายผู้ประสบความ เสื่อมเพราะโรค คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบกับสิ่งที่ไม่น่าพอใจ เพราะ พลัดพรากจากสิ่งที่พอใจนี้แหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 ไม่มากกว่า เลย ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะว่าสงสารนี้มีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ ฯลฯ ฤๅพิชิตทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แหละจึงควรเบื่อหน่าย ควรคลายกำหนด ควรเพื่อ หลุดพ้นจากสังขารทั้งปวง”

เมื่อกล่าวโดยสรุปจิตที่ปล่อยวางให้จางคลาย ย่อมไม่เศร้าโศกอีกต่อไป พร้อม ก้าวเข้าสู่ธรรมที่สูงขึ้น เข้าใจโลกอย่างแจ่มแจ้งถึงสิ่งที่มีอยู่และสิ่งที่หายไป สิ่งที่ได้ มาและสิ่งที่ต้องเสียไป อันเป็นธรรมดาของโลกที่ประกอบด้วยธาตุทั้ง 18 ประการ

8. พิจารณาธาตุโดยส่วนโลกุตตระ

พิจารณาธาตุโดยส่วนโลกุตตระ หนทางแห่งความหลุดพ้น พ้นจากโลก โลกในที่ นี้มิได้หมายถึง World แต่หมายถึง โลกที่จิตสัมผัสทางตา โลกที่จิตสัมผัสทางหู โลก ที่จิตสัมผัสทางจมูก โลกที่จิตสัมผัสทางลิ้น โลกที่จิตสัมผัสทางกาย โลกที่จิตสัมผัส ทางใจ เพราะฉะนั้น พระอรหันต์บุคคล ที่บรรลุโลกุตตรธรรม ก็ คือ ผู้ที่ไม่ยึดติดต่อสิ่งที่ สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อย่างสิ้นเชิง สำหรับผู้ที่อยากพ้น (ทุกข์แบบบริบูรณ์) โลก ก็ใช้วิธีบังคับตนเองไม่ให้สนใจสิ่งที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สัมผัส โดยการเพ่ง สิ่งต่าง ๆ แต่ก็ไม่สามารถบรรลุโลกุตตรธรรมได้ และเกิดทุกข์เพิ่มขึ้น การปฏิบัติธรรม ที่แท้จริง คือ การพิจารณาสภาพความเป็นจริงของ จิต เจตสิก รูป ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่และ ดับไป จนเกิดปัญญา และไม่ยึดติดต่อสิ่งนี้อีก

โลกุตตรธรรม เป็นธรรมที่อยู่เหนือโลก หรือ ธรรมที่พ้นจากโลก มี 9 ประเภท ได้แก่ มรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1 ข้อปฏิบัติธรรมเพื่อให้ถึงโลกุตตรธรรมหรือปฏิบัติสมควรแก่โลกุตตรธรรม คือ โพธิปักขิยธรรม 37 ประการ มีสติปัญญา 4 เป็นต้น ผู้ที่เข้าถึงโลกุตตรธรรม คือ พระอริยบุคคลมีพระโสดาบันบุคคล เป็นต้น พระอริยบุคคลขั้นสูงสุด คือ พระอรหันต์เท่านั้น ที่ไม่ยึดติดในอารมณ์ทั้ง 18 มีตา เป็นต้น พระอริยที่เหลือนยังมีโลภะ ย่อมติดในอารมณ์ทั้ง 18 เป็นธรรมดา จึงไม่ควรเสพติดในสิ่งที่สักว่าเป็นเพียงธาตุเพราะมันย่อมแตกสลายไปไม่วันใดก็วันหนึ่ง

ชั้น 5 อายุตนะ 12 ธาตุ 18 อินทรีย์ทั้ง 22 ล้วนอยู่ในฝ่ายไม่เพียง ผู้ปรารถนานิพพาน พึงละมันให้ได้เสีย ละรูปกายที่เปื่อยเน่า ที่เขาเรียกว่า บุติกายะ สำรวมตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ไม่ติดใน รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและธรรมารมณ์ที่มายั่ววน ให้จิตปั่นป่วน พึงแน่วแน้อยู่ใน สันติ คือ ความสงบทางใจ

9. ให้เบื่อหน่ายในธาตุทั้ง 18

เมื่อจิตสงบเห็นชัด ดวงตา ย่อมมีความเบื่อหน่ายในรูปทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านเมื่อตาได้เห็นรูปทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ความรู้สึกเบื่อหน่ายความคิดอันฟุ้งซ่านอย่างนี้ เกิดขึ้นเพราะการที่ตาได้เห็นรูปที่ชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ นั้น จึงไม่อยากคิดถึงตา และรูปทั้งหลายอีกต่อไป เพราะเป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อนฯ อริยสาวกเหล่านั้น ย่อมเบื่อหน่าย หู ย่อมเบื่อหน่าย เสียงทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านเมื่อหูได้ยินเสียงทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ความรู้สึกเบื่อหน่ายความคิดอันฟุ้งซ่านอย่างนี้ เกิดขึ้นเพราะการที่หูได้ยินเสียงที่ชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ นั้นจึงไม่อยากคิดถึงหูและเสียงทั้งหลายอีกต่อไป เพราะมันเป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อนฯ อริยสาวกเหล่านั้น ย่อมเบื่อหน่าย จมูก ย่อมเบื่อหน่าย กลิ่นทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านเมื่อจมูกได้ดมกลิ่นทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ความรู้สึกเบื่อหน่ายความคิดอันฟุ้งซ่านอย่างนี้ เกิดขึ้นเพราะการที่จมูกได้ดมกลิ่นที่ชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ นั้น จึงไม่อยากคิดถึงจมูกและกลิ่นทั้งหลายอีกต่อไป เพราะมันเป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อนฯ อริยสาวกเหล่านั้น ย่อมเบื่อหน่าย ลิ้น ย่อมเบื่อหน่ายรสทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่าน เมื่อลิ้นได้ลิ้มรสทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ความรู้สึกเบื่อหน่ายความคิดอันฟุ้งซ่านอย่างนี้ เกิดขึ้นเพราะการที่ลิ้นได้ลิ้มรสที่ชอบใจ

ไม่ชอบใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ นั้น จึงไม่อยากจะคิดถึงลึนและรสทั้งหลายอีกต่อไป เพราะมันเป็นเหตุทำให้ใจเราร้อนๆ อริยสาวกเหล่านั้น ย่อมเบื่อหน่าย กาย ย่อมเบื่อหน่าย สิ่งที่มาถูกต้องสัมผัสกาย ย่อมเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านเมื่อกายได้สัมผัสกับสิ่งที่ถูกใจ และไม่ถูกใจนั้น ความรู้สึกเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านอย่างนี้ เกิดขึ้นเพราะการที่กายได้สัมผัสกับสิ่งที่ชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ นั้น จึงไม่อยากจะคิดถึงกายและสิ่งที่มาสัมผัสกายอีกต่อไป เพราะมันเป็นเหตุทำให้ใจเราร้อนๆ อริยสาวกเหล่านั้น ย่อมเบื่อหน่าย ใจที่มีความอนาก ย่อมเบื่อหน่าย ความคิดเรื่องราวต่าง ๆ ย่อมเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านเมื่อใจรู้เรื่องราวต่าง ๆ ทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ความรู้สึกเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านอย่างนี้ เกิดขึ้นเพราะการที่ใจมีอารมณ์ชอบคิดในเรื่องราวต่าง ๆ ที่ชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ นั้น จึงไม่อยากจะคิดถึงใจที่มีความอยากและความคิดเรื่องราวต่าง ๆ อีกต่อไป เพราะมันเป็นเหตุทำให้ใจเราร้อนๆ เมื่ออริยสาวกเหล่านั้น มีความเบื่อหน่ายอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่คิดยินอยู่ในสิ่งเหล่านั้นอีกฯ เพราะไม่คิดยินดีอยู่ในสิ่งเหล่านั้น จิตก็หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องรัดรั้งใจทั้งหลายฯ เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องรัดรั้งใจทั้งหลายแล้ว ก็มีความรู้ราบชัดแน่นอนว่า หมดสิ้นความเกิดแล้ว ไม่ต้องมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไปแล้ว เป็นการอยู่ในพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์หมดจดดีแล้ว กิจที่จะต้องทำ คือ การตัดกิเลส ก็ได้ทำเสร็จสิ้นแล้ว กิจอย่างอื่นที่จะต้องทำเพื่อความเป็นผู้หมดจดจากกิเลสอย่างนี้ ก็ไม่มีอีกแล้วฯ ดังที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตรว่า

“อริยสาวโก จกขุสมิปี นิพพิณทติ รูเปสุปี นิพพิณทติ จกขุวิณญาณิปี นิพพิณทติ จกขุสมผลเสปี นิพพิณทติ ยมปีทํ จกขุสมผลสพจจยา อุปปชชติ เวทิตํ สุขํ วา ทุกขํ วา อทุกขมสุขํ วา ตสมิปี นิพพิณทติ โสตสมิปี นิพพิณทติ สทเทสุปี นิพพิณทติ ฯเปฯ ฆานสมิปี นิพพิณทติ คนเรสุปี นิพพิณทติ ฯเปฯ ชิวหายปี นิพพิณทติ เรสสุปี นิพพิณทติ ฯเปฯ กายสมิปี นิพพิณทติ โผฏฐเพสุปี นิพพิณทติ ฯเปฯ มนสมิปี นิพพิณทติ ธมเมสุปี นิพพิณทติ มโนวิณญาณิปี นิพพิณทติ มโนสมผลเสปี นิพพิณทติ ยมปีทํ มโนสมผลสพจจยา อุปปชชติ เวทิตํ สุขํ วา ทุกขํ วา อทุกขมสุขํ วา ตสมิปี นิพพิณทติ นิพพิณทํ วิรชชติ วิราคา วิมุจจติ วิมุตตสมิปี วิมุตตมิตติ ญาณํ โหติ ชีณา ซาติ วุสสิตํ พรหมจริยํ กตํ กรณียํ นาปรํ อิตถตตยาตาติ ปชานาตีติฯ”

“อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูปทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุวิญญาณ ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในจักขุสัมผัส ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือที่มีใช่สุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเสียงทั้งหลาย ฯลฯ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในฆานะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกลิ่นทั้งหลาย ฯลฯ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชีวหา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรสทั้งหลาย ฯลฯ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโผฏฐัพพะทั้งหลาย ฯลฯ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมนะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในธรรมทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมโนวิญญาณ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมโนสัมผัส ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือที่มีใช่สุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณว่า หลุดพ้นแล้ว อริยสาวกย่อมรู้ชัดว่า ชาติ สิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี”

บทสรุปความแปรผันแห่งธาตุ 18

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสภาพธรรมต่าง ๆ โดยความเป็นธาตุ เพื่อเตือนให้เราระลึกว่าสังขารธรรมทั้งหลายไม่เที่ยงและไม่ใช่อัตถ์ตน เมื่อกล่าวถึงธาตุ เรามักคิดถึงธาตุในวิชาเคมีหรือวิชาฟิสิกส์ สสารสังเคราะห์เป็นธาตุต่าง ๆ อาจจะดูแปลก ๆ ที่จะกล่าวว่าตาหรือการเห็นเป็นธาตุ ทั้งนี้เพราะเรายึดสภาพธรรมเหล่านั้นว่าเป็นตัวตนสิ่งที่เรายึดถือว่าเป็นตัวตนนั้น ความจริงเป็นแต่เพียงนามธาตุและรูปธาตุที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยที่เหมาะสมแล้วก็ดับไป จักขุปสาทเป็นแต่เพียงธาตุอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะของธาตุนั้นและไม่ใช่อัตถ์ตน จักขุปสาทเป็นรูปซึ่งเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไป การเห็นเป็นธาตุอย่างหนึ่งซึ่งมีลักษณะเฉพาะของธาตุนั้น ไม่ใช่ตัวตน การเห็นเป็นนามธาตุที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย แล้วก็ดับไป ธาตุทั้งหลาย เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสิ่งที่บัณฑิตไม่ควรยึดถือ

ธาตุทั้ง 18 เป็นของไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บัณฑิตควรเบื่อหน่าย ธาตุทั้งหลายเป็นของร้อน ควรบรรเทาให้ร่มเย็น ควรรักษาใจให้สงบไม่ใโสกาอาดูร ในสิ่งที่เสียไป เมื่อได้หนทางควรไปพระนิพพานเสีย อย่าได้ยึดติดในสิ่งใด ๆ เพราะเป็นเพียงธาตุที่ประกอบขึ้นมาเพียงชั่วคราว หากความยั่งยืนมิได้ข้อมูลเกี่ยวกับ ธาตุ 18 เรื่องนี้สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติได้เป็นอย่างดีเพราะแนวทางการปฏิบัติของธาตุ 18 นั้นมีความสมบูรณ์และเหมาะสมกับการปฏิบัติทุกขั้นตอน โดยเฉพาะการกำหนดพิจารณาลักษณะของธาตุนั้นเป็นการกำหนดที่ถูกสภาวะธรรมเพราะที่มีอารมณ์เป็นปรมาณธรรมโดยแท้ และถูกต้องต่อสภาวะธรรมความเป็นจริง ทำให้รู้เห็นธาตุ 18 โดยประจักษ์ต่อผู้ปฏิบัติเอง ส่วนอารมณ์กรรมฐานโดยเฉพาะวิปัสสนากายนาตามหลักของสติปัฏฐาน 4 โดยการกำหนดรู้ธาตุ 18 เป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากายนาในอิริยาบถย่อยต่าง ๆ ความตั้งใจในการกำหนดรูป-นาม ทั้งภายนอกและภายใน อย่างประณีตบรรจงจดจ่อต่อเนื่องในทุก ๆ อิริยาบถ และการปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน เป็นปัจจัยสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนากายนา เพื่อให้สภาวะญาณเบื้องต้นของผู้ปฏิบัติเจริญก้าวหน้าขึ้นไปเป็นลำดับ ตั้งแต่ สภาวะญาณ 1 ไปจนถึง มรรค ผล นิพพาน

ทุกสิ่งล้วนเป็นของชั่วคราวพระพุทธเจ้าสอนว่า สิ่งทั้งหลายในโลกนี้ ล้วนประกอบขึ้นจาก ธาตุ 18 ซึ่งเปรียบเหมือนส่วนประกอบเล็ก ๆ ที่รวมกันเป็นสิ่งที่ใหญ่ขึ้น เช่น ร่างกายของเรา หรือความรู้สึกของเรา ก็ประกอบด้วยธาตุเหล่านี้ทั้งสิ้น ธาตุเหล่านี้ไม่มีอะไรที่คงที่ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตลอดเวลา เหมือนฟองสบู่ที่แตกดับไปเรื่อย ๆ ดังนั้น การยึดติดในสิ่งต่าง ๆ จึงเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ เพราะสิ่งที่เราอยากได้ อยากมี อยากเป็น ก็ล้วนแต่เป็นของชั่วคราว ไม่สามารถครอบครองได้ตลอดไป

การปฏิบัติธรรม จึงเป็นวิธีที่จะช่วยให้เราเข้าใจธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งต่าง ๆ เมื่อเราเข้าใจว่าทุกสิ่งล้วนไม่เที่ยงและไม่มีความแน่นอนที่แท้จริง ความยึดมั่นถือมั่นก็จะค่อย ๆ ลดลง และเราสามารถปล่อยวางได้มากขึ้น การฝึกสติ โดยการกำหนดรู้ที่ลมหายใจ หรือการสังเกตความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ จะช่วยให้เราเห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในตัวเราได้อย่างชัดเจน เมื่อเราฝึกฝนอย่างสม่ำเสมอ จิตใจของเราจะสงบและปลอดโปร่งมากขึ้น สรุปลแล้ว การเรียนรู้เกี่ยวกับธาตุ 18 จะช่วยให้เราเข้าใจความจริงของชีวิต และนำไปสู่การปฏิบัติธรรมเพื่อบรรเทาความทุกข์และค้นพบความสุขที่แท้จริง

รายการอ้างอิง

- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2547.
- พระอธิการทันจิต คุณธมฺโม. “ศึกษาหลักการกำหนดรู้ธาตุ 18 เป็นอารมณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา”, วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร. ปีที่ 4 ฉบับพิเศษ. 154–157.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรณัฐเตปิฎก 2552. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.
- _____. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด 91 เล่ม. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2534.
- DOU. อาการ 32. ออนไลน์. https://kalyanamitra.org/th/article_detail.php?i=8907. [1 มีนาคม 2568].